

Kapronczay Katalin

Nyulas Ferenc erdélyi főorvos érdemei a szakmai nyelvújítás területén

Erdély egyik kimagasló képességű szülötte, a felvilágosodás kori orvostudomány és vegyészeti elismert szaktekintélye, Nyulas Ferenc (1758–1808) tevékenységének fontos területe volt a magyar szakmai nyelv megalkotása, ismertté tétele.

Orvosi tanulmányait Bécsben és Pesten végezte, utóbbi helyen avatták orvosdoktorrá 1788-ban. Ezután Szamosújváron volt gyakorló orvos, ahol a korabeli viszonyokhoz képest korszerűnek mondható vegyi laboratóriumot rendezett be. Ebben az időben kezdte el felkutatni és elemezni a környék vizeit, összetételük meghatározása alapján rámutatott az emberi szervezetre gyakorolt előnyös, gyógyító, illetve káros hatásokra. Az 1795-ös pestisjárvány idején 53 község lakosait igyekezett a járvány pusztításaitól megmenteni. 1800-ban Kolozsvárról telepedett le, 1806. október 23-án Erdély főorvosává nevezték ki. Ebben a tisztségében még nagyobb figyelmet fordított a gondjaira bízott terület népességének egészségét veszélyeztető körülmények megszüntetésére, mindenekelőtt a járványok megelőzésére. Az elsők között volt, akik az Edward Jenner által bevezetett himlőoltást minél szélesebb körben igyekeztek megismertetni, elfogadtatni és alkalmazni. Erdély főorvosaként feladatai közé tartozott a gyógyszerárak rendszeres ellenőrzése is, az ellenőrzések során készített jegyzőkönyvek kéziratok hagyatékának értékes részét alkotják. Egyes – bizonyítást nem nyert – mendemondák szerint váratlan halának okát is a patikavizsgálatokban kell keresni, ugyanis azt gondolták, hogy az egyik – szakszerűtlensége, gondatlansága miatt elmarasztalt – patikus megmérgezte 1808-ban.

Munkásságának maradandó emlékei könyvei: az első magyar nyelvű kémiai szakkönyv közreadása, ehhez kapcsolódva a vegyészeti magyar szaknyelvének megalapozása, valamint a himlőoltás módszerét ismertető műve. A korabeli Erdély tudományos életének ismert személyiségeként, az Erdélyi Nyelvújítói Társaság tevékeny tagjaként a magyar nyelvújítás történetében előkelő helyen őrzi emlékét az utókor.

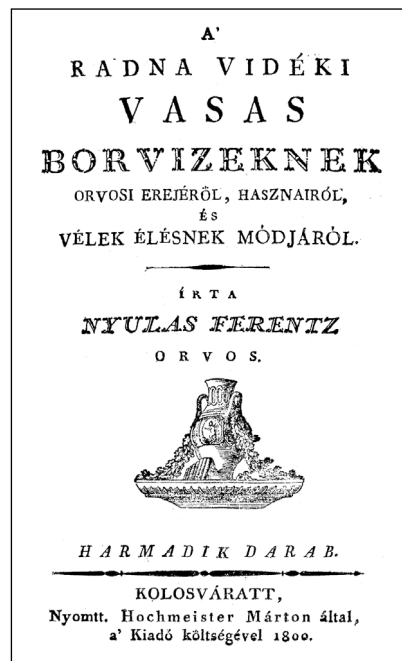
AZ ERDÉLYI NYELVÚJÍTÓI TÁRSASÁG „A két magyar haza” – ahogyan a kortársak nyelvhasználatában élt az anyaország és Erdély – történelmi, nyelvi, szellemi és érzelmi összetartozásának eredményeképpen a magyar felvilágosodás gondolatvilágára, célkitűzéseire magától értetődően, mondhatni

észrevétlenül elérte Erdélyt is, még ha a teljes kibontakozást illetően némi késést észlelünk is.

Az anyanyelvűség kérdése Erdélyben – a használt három nyelv (magyar, román, német) bármelyikére vonatkoztatva – nem a felvilágosodás korában merült fel először, a reformációval elinduló anyanyelvű írásbeliség volt a kezdet, amely a XVII. században újabb ösztönzésekre talált, és ekkor vált művelődési programmá, és a XVIII. század végén lett belőle politikai jelszó. Az értelmiség az érdem, hogy az anyanyelv jogaiért vívott küzdelem a közügy rangjára emelkedett (Benkő 1979). Az erdélyi magyarok is elsősorban Bécsben találkoztak a felvilágosodás eszméivel, elég, ha csak az erdélyi származású testőrírókat említjük: Barcsay Ábrahámot, Báróczi Sándort és Naláczy Józsefet.

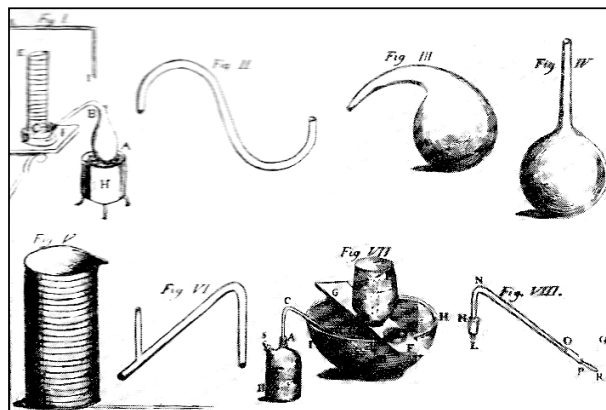
A felvilágosodás kori Erdély tudományos életében komoly fordulatot hozott az Erdélyi Magyar Nyelvújítói Társaság létrehozása (1793), amely Aranka György (1737–1817) kezdeményezésére alakult meg, sikereit is javarészt az ő szervező tevékenységének köszönhetette. Az erdélyi magyar nyelvújítás nem szigetelődött el, hanem az anyaország hasonló mozgalmaihoz igazodva, a lehetőségek szerint együttműködve, hasonló irányba igyekezett haladni (Benkő 1994).

Az eddigi kutatások elsősorban a társaság általános nyelvészeti, irodalmi és történelmi vonásait tárták fel, holott a működés második szakaszában – 1796 és 1801 között – nagy lendületet vett a természettudományok művelése is. Aranka eleve óvta a társulatot attól, hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetté váljon. Az Erdélyi Magyar Nyelvújítói Társaság tagjai sorában találjuk a XVIII. század legjelesebb erdélyi orvosait, élükön a kolozsvári orvostani intézet tanáraival. Nyulas Ferenc (1758–1808), Getse Dániel (1768–1824), Gyarmathi Sámuel (1751–1830), Pataki Sámuel (1765–1824) és a pataki orvosgeneráció többi akkor élt tagja, Mátyus István (1725–1802), Soós Márton, Etienne András (1751–1797) jelenléte nemcsak a társaság orvostudományi orientálódását bizonyítja, tudományos munkásságuk egyben a magyar orvostudomány egyik fontos korszakát is jelzi.

NYULAS ÉS AZ ORVOSI VEGYÉSZET SZAKNYELVE Nyulas Ferenc 1800-ban egy olyan nagy fontosságú munkát adott közre, amely egyrészt tudományos színvonalával tűnt ki, másrészt a magyar orvosi-természettudományi szaknyelv fejlődésének is fontos állomása. Kolozsvárott jelentette meg Erdély orvosi vizeiről szóló háromkötetes munkáját (Nyulas 1800a, 1800b). A hatalmas mű kiadásához csak erkölcsi támogatást kapott, nevezetesen Bánffy György kormányzó biztatását, a nyomtatás költségeit saját magának – ahogyan megfogalmazta: „tulajdon orvosi oekonomiámnak súlyos csorbításával” – kellett előteremtenie. Ezt a gesztust a köz érdekében tette, de öntudatos, büszke válasznak is szánta Johann Nepomuk Crantz korábbi kritikájára, aki – elismerve, hogy Magyarország gyógyvizek tekintetében rendkívüli gazdag – feltette a kritikus kérdést: „De vajjon ugyan mi lehet az oka, hogy Magyarországnak természetvizsgálói a magok tulajdon jóvaikat megösmérni eddig oly keveset igyekeztek? [...] egészségemre nézve sokkal nagyobb haszonnal innám a' M. országiakat, mellyekhez valójában hozzá juthatnék, tsak volnának ösméretesek” (a részlet Crantz: *Gesundbrunnen...* című munkájából való, a fordítás Nyulas Ferentz-től származik; 1800a: XI–XII). A kutatások nem kívánt mértékű haladásának okát Nyulas így fogalmazza meg nagy beleéléssel és láttató erővel: „Valójában nem a tunyaság, se nem éppen a tudatlanság okozza nálunk ezt a nevezetes hátramaradást. A' közöttünk uralkodó szegenség legfőképpen az, a' mi ezen tekintetben előmenetelünket gátolja. Vagyon nekünk íróasztalunk mellett ösméretességünk a' Bergmannokkal, Lavoisierekkel, Jaquinokkal... Közönséges költségnek kell ide járulni, külömben egy Külföldi Tudós se várjon tőlünk mint természet Viszsgálóktól megelégitő tudósítást. Egy szegény legény sem tarthatja kötelességének maga pusztulásával a' Hazát illetően hátramaradásából

felsegélteni” (1800a: XII–XIII). Néhány mondattal később érzékletesen leírja, hogy milyen érzelmeket, indulatokat és tettvágyat ébreszt a külföldi tanulmányút tapasztalata egy-egy magyar diákban: „A szegénység még nem egész oka hátramaradásunknak. Az elmés Ifjú, ki a' tudományoknak gyakorlása végett külföldre útazott mindjárt észre veszi Hazánkban ezt a' képtelen fogyatkozását, mert könnyű a' fejért a feketétől megkülönböztetni: könnyez egy darabig szíve, de azonnal felébred benn a hazafiúi buzgóság és minden igyekezetét arra kezdi fordítani, hogy ennek a' hátramaradásnak kipotolásában valaha Hazájának jó szolgálatot tehessen. Mindenek előtt azt, a' mit néki honnyában a' nevelés meg nem adhatott sok elmetörés és fáradság után megszerzi, magának költséget okoz, éjjel nappá teszen, nyelveket tanul, lelkét tudományokkal felékesíti, 's végtére egész tűzzel tér vissza Hazájába, alig várván azt a' pillantatot, mellyben szorgalmatosságának gyümölcset a' Nemes Közönséggel megösmértesse, és a' Hazáját építeni kezdje”

(1800a: XIV). Hosszasan lehetne még a szépen megfogalmazott mondatokat idézni, amelyekből a sértett büszkeség mellett a tudomány szeretete és nem kevés társadalomkritika érződik. (Nyulas 1801-ben a Magyar Hírmondóban jelentette meg az írást „Haljuk miként panaszol báró Crantz a magyarokról” címmel. Ebben, hasonlóképpen könyve bevezetőjéhez, önérzetesen a hazai tudósok védelmére kel.) Újólág visszaül Crantz húsz-egynéhány évvel korábban összeállított munkájára, amelynek magyarországi és erdélyi orvosi vizekről szóló munkálataiba az akkor működő orvosok egy részét bevonta. Az azóta eltelt évek alatt a kutatások további kiadványok megjelenését eredményezték, számos írást erdélyi szerző tevékenysége nyomán.

A munka jelentősége főképpen abban áll, hogy ez az első magyar nyelvű kémia tankönyv, ugyanakkor az első kémiai szakkönyv is. Az első két kötetben mindazokat a vegyészeti analízis vizsgálatokat mutatja be teljes részletességgel, amelyekkel az általa ismert erdélyi gyógyvizeket elemezte. A mű 10 év munkájának összefoglalása, Nyulas ennek érdekében bejárta a Nagyszamos medrét, és a vidék legfontosabb forrásait vizsgálat alá vonta. Az 1950-es évek közepén egy lelkes erdélyi magyar kutatókból álló csapat újból elemezte mindazokat a vizeket, amelyeket Nyulas a könyvében leírt, és csupán azokban az esetekben jutottak eltérő végeredményre, amelyek a Nyulas korában még nem ismert kémiai elemekkel hozhatók összefüggésbe (Spielmann–Soós 1955, 1957). A vizek elemzésére – lehetőségei keretei között – sokoldalú módszert dolgozott ki (gázelemzés, nedves és száraz, kvalitatív és kvantitatív vizsgálat). A vízvizsgálatok során Nyulasnak sikerült először a mangán-karbonátot kimutatni, amelynek létezéséről Bergmann évtizedekkel korábban már írt, de elemzései során nem tudta kimutatni. A harmadik kötet – legalább is az átlagolvasó számára – lényegesen könnyebb, olvasmányosabb, ebben a Radna környéki ásványvizek orvosi hasznosságáról ír. A népszerűsítő kézikönyvekre jellemző módon, a fürdőzésre és az ivókúrákra vonatkozó gyakorlati tanácsok mellett, Nyulas is foglalkozik a vizek elszállításának szakzerű módjával. Szakmailag értékes meglátása, hogy a Radna vidékén gyakori golyvás megbetegedések okát az ivóvízben kereste (1800b: VIII–XIX).

Nyulas az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság szorgos tagjához méltóan, úttörő jelentőségűt hozott létre nyelvészeti szempontból is. A tudomány és a nyelv kapcsolatát, a szakirodalom anyanyelvűségének fontosságát többször, többféle összefüggésben is kiemeli: „Minden hazafi, valaki tudományoknak gyakorlása végett az országból kilépi, viszszejövetelével mindaddig hivatását ne folytassa, valameddig hazánknak, avagy csak egy-két hasznos szüleményét fel nem fedezte és nemes közönséggel anyanyelven nyomtatásban nem ismertette” (1800a: XX).

A könyv megírását – a megfogalmazás, a nyelvezet, a szak kifejezések vonatkozásában – további problémák is ne-

hezítették, hiszen a vegyészeti tudománya ekkor nagy változásokon, megújuláson esett át: „Tudom a Kemiában esett újjításokat, ösmerem az újj tárgyszókat, mellyek anynyira elváltoztatták a Kémianak külső ábrázolatját, hogy úgy tetszik első tekintettel, mintha a mostani Kémikus valami újj tudománról beszélene, holott a tős gyökeres újjítások nem sok tzikkekből állanak, tsupán a nyelvben esett nagy változás... Mennyiben volt szükséges a tárgyszókból ez az irlgalmatlan nagy változtatás, aztot vitatni nem ide tartozik, de én tsak azt gondolom akár deakul akár görögül adjon elő valaki ugyan azon dolgot, mind egy, tsak a hallgató értse mind a két nyelvet” (1800a: XXX).

A felvilágosodás kori nyelvészek közül többen a nyelvma-gyarítás legfontosabb eszközének, segédletének egy szótár összeállítását tekintették. Erről így vélekedik Nyulas: „Nem győzők eleget tsudálkozni némelly Magyar nyelmmívelő atyafiakon, kik egy tökéletes Magyar Szótárnak kidolgozását annyira úzik-fűzik, minekelötte azt, a miből szótárnak állani kellene meg nem szülik. [...] ez addig tökéletes nem lészen, míg a tudományokat mind Magyarra nem fordítottuk. A közönséges jó szótár egy olyan könyv, mellyben minden dolgoknak tulajdon neve, az ötöt magyarázó értelemmel együtt feltaláltatik. Miként írod belé kérlek azokat a sok neveket, mellyek Magyarul még nintsenek? Elég bőv a Magyar nyelv, így szöll egy nagy nyelvmívelő, nincs miért újj szókról gondoskodnunk. Elég bőv, az igaz, beszélni közönségesen, de nem tudományosan írni: mert ma akár mi tudománknak nyúlunk írásához Magyarul, hasonló fáradságunk egy sűrű erdőben utazáshoz, a hol mindenütt akkor kell magunk előtt az utat tsinálni, midőn utazunk. Nekem többet kellett a munkában a tárgyszóknak kitételeivel, mint a vizeknek bontásával köszködnöm... szükség képpen sok újj szótort kellett tsinálnom, ha igazán akartam Magyarul írni. [...] Senki ezekben a szókból megne botránkozzék: mert újjítás nélkül a tudományokat mívelni, róllok ma írni a Magyar nyelvben teljes lehetetlen” (1800c: XXV–XXVI). A kiadvány fontos része az abécérendben leközölt magyar–latin szószedet, amelynek jelentőségéről így vélekedik Nyulas: „Ha minden Magyar író bár tíz esztendőknél elfojások alatt így tselekednék mint én most ezzel a laistrommal azután reméllem alkalmasint lehetne egy tökéletes újj szótárnak hasznos kidolgozásához fogni” (1800a: XXVII).

Mint az eredeti szövegekből látjuk, a nyelvújítókra egyéb feladatok is vártak. Egységes helyesírási szabályt kellett volna kidolgozni, hiszen ki-ki a saját elgondolása szerint írta a szavakat, nemegyszer saját magának is ellentmondva, nem ritkán egy adott írásmű különböző helyein különbözőképp írva ugyanazt a szót. Nyulas a legfontosabb követendő alapszabályként ezeket jelöli meg: „A könnyű kimondhatóság melly a nyelvet édesíti... A rövidség, melly a dolgoknak előadását könnyebíti... A szükségtelen betűknél ékeknél és vonásoknál eltörlése, melly a nyelvet világosítja... Úgy írni, mint beszélünk, mellyet a nyelvnek tökéletessége, és a józan okosság kíván” (1800a: XXVIII).

Ellene volt az *ly* használatának, helyette mindenütt a *j*-t írta, az igekötők (prepozíciók) egybeírását alkalmazta az akkor szokásos kötőjeles írásmóddal szemben. Helytelenítette a felesleges mássalhangzó-halmozást (például *vagnak, esztem, iszta, veszem* stb.), helyette a később általános szabályként bevezetett hasonulást követte (*vannak, ettem, ittam, vettem* stb.). A szabályalkotásban azonban ő is következetlen, hiszen számos szó írásánál a szóelemző módszer helyett a fonetizáló formát választja: például *attam* (adtam), *tuttam* (tudtam), *marattam* (maradtam), *tselekettem* (cselekedtem) stb. A mű fontos része a 330 kifejezést tartalmazó magyar–latin szótár, amely azonban nem csupán vegyeszeti szakszavakat tartalmaz, hanem egyéb területhez tartozókat is. Nyulas csillaggal jelölte a nem saját maga által alkotott szavakat, ugyanis feljegyzett olyanokat is, amelyek régóta használatosak voltak, és a tetszését megnyerték. Az általa létrehozott szavak közül sokat mindmáig használunk: *sav, tégely* (nála *tégej*), *folyadék* (nála: *fojadék*), *lombik, bontás, kristály* (nála: *kristáj*), *buborék, ecetsav* (nála: *etzetsav*), *gyakorlat, gyanta, gőz, híg, kigőzőlgés, kipárlás, kövület, lúgsó, vasgálic* (nála: *vas gálic*) stb.

Tisztában volt a munka hasznával, erényeivel, de nem zárkózott el a jobbító kritikától sem: „Tudós Olvasó! A' hibák

jobbítást várnak, a' többit követni nem szégyen” (1800a: XXVI). Majd így összegzi a nagy erőfeszítést: „Egy járhatlan útát járhatóvá tettem, [...] Nemzetemnek olyan munkával kedveskedtem, melly a maga nemében Magyar nyelven a' leg első” (1800a: XXV).

IRODALOM

Benkő Samu 1979. A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: *Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Benkő Samu 1994. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és kora. In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. Kolozsvár, EME, 14–17.

Nyulas Ferenc 1800a. *Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.

Nyulas Ferenc 1800b. *A Radna vidéki vasas vizeknek bontásáról*. 1–2. Kolozsvár, Hochmeister Márton.

Nyulas Ferenc 1800c. *Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról közönségesen*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.

Spielmann József – Soós Pál 1955. *Nyulas Ferenc*. Bukarest, Akadémiai Kiadó.

Spielmann József – Soós Pál 1957. Nyulas Ferenc. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 5: 152–174.

BÖNGÉSZÉS A MÚLTBAN

HALÁLOKOK A BAKTALÓRÁNTHÁZI ANYAKÖNYVBŐL 1780-TÓL

Összeállította: Nagy Barnabásné

- aggaszály, aggkóróság, agygörccs
- hasi hagymáz, hátgörnye
- járványbetegség
- közönséges nyavaja
- megégésből származó sebláz
- nagy emelésbe meghala
- nehéz szülés következtében
- rágógörccs, sínylődés
- szárazbetegség, vízibetegség
- phosphormérgezés
- megégés a léghajó felrobbanása alkalmából
- agyroncsolás önlövés miatt
- szeszgyári malom által agyonnyomatott
- phosphor oldat ivása következtében
- szekérről leesett
- megégés
- vízbe fult
- agyzúzódás, rádólt a romház fala
- 19 évig ágyban fekvő beteg volt köszvénybe
- menykötés által mula ki
- ugyanazon szerencsétlenség okozta halál következtében
- orozva meggyilkolva
- fulladás önakasztás következtében
- a Tisza áradásába fulladván szentségek nélkül mula ki
- a Tiszába leve hirtelen halálát
- Egy átutazó galicziai koldus, neve nem tudván, éhhalált hala. 1884.
- 1944. Hanyu István hősi halott Sadrawka község temetőjében a Delatynból Kolomába vezető műutnak a baloldalán. Az Iwanowce melletti harcokban esettel tábori lelkész értesítése alapján.